

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 351.858(=161.2):930.85 (477)(045)

*Кислюк Костянтин Володимирович,
доктор культурології, професор,
професор кафедри культурології
Харківської державної академії культури
k_k_y@ukr.net*

УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Метою статті є ретроспективний розгляд української ідентичності **методом** моделювання. **Наукова новизна** публікації полягає у виокремленні провідних історико-культурних моделей українських ідентичностей і зв'язку між ними. **Висновки.** Показано, що в історії української культури послідовно змінюють одна одну етнокультурна, етнополітична, релігійно-династична, ранньомодерна, класична моделі ідентичності, модель подвійної ідентичності українців як у Радянському Союзі, так і в діаспорі. Відзначено, що модель сучасної багаторівневої української ідентичності є перевернутим віддзеркаленням багатоукладності вітчизняної культури. У ній найпредставницький, політичний, рівень ідентичності пов'язаний із найвужчим, постмодерним, сегментом, що є однією з причин її дотеперішньої неусталеності.

Ключові слова: багатоукладність, ідентичність, історія України, сучасна українська ідентичність, українська культура.

Кислюк Константин Владимирович, доктор культурологии, профессор, профессор кафедры культурологии Харьковской государственной академии культуры

Украинская идентичность в историко-культурной ретроспективе

Целью статьи является ретроспективное рассмотрение украинской идентичности **методом** моделирования. **Научная новизна** публикации заключается в выделении ведущих историко-культурных моделей украинской идентичности и связи между ними. **Выводы.** Показано, что в истории украинской культуры последовательно сменяют друг друга этнокультурная, этнополитическая, религиозно-династичная, ранне-модерная, классическая модели идентичности, модель двойной идентичности украинцев как в Советском Союзе, так и в диаспоре. Отмечено, что модель современной многоуровневой украинской идентичности является перевернутым отражением многоукладности отечественной культуры. В ней наиболее представительный, политический, уровень идентичности связан с наиболее узким, постмодерным, сегментом, что является одной из причин ее неустойчивости до настоящего времени.

Ключевые слова: многоукладность, идентичность, история Украины, современная украинская идентичность, украинская культура.

Kysliuk Kostiantyn, D. Sc. in Cultural Studies, Professor, Professor of the Department of Cultural Studies, Kharkiv State Academy of Culture

Ukrainian identity in historical and cultural retrospective

Purpose of Research. The purpose of the article is the retrospective review of the Ukrainian identity by the method of modeling. **Methodology.** The main method of the research is the method of modelling. **Scientific Novelty.** The scientific novelty is the definition of the leading historical and cultural models of Ukrainian identities and the connection between them. **Conclusions.** It has been shown that ethnocultural, ethnopolitical, religious-dynastic, early-modern, classical identity models, the model of the dual identity of the Ukrainians both in the Soviet Union and in the diaspora are consistently changing each other in the history of Ukrainian culture. It is noted that the model of current multilevel Ukrainian identity is an inverted reflection of the multifaced of Ukrainian culture. The most representative, political, level of identity is connected with the most narrow, Postmodern segment, which is one of the reasons for its current instability.

Key words: multifaceted of Ukrainian culture, identity, history of Ukraine, current Ukrainian identity, Ukrainian culture.

Актуальність теми дослідження. Проблема ідентичності, себто здатності ототожнювати себе з певною соціокультурною спільнотою, об'єктивно спричинена процесами переходу багатьох сучасних суспільств у постіндустріальну стадію розвитку, примножених масштабною глобалізацією, зокрема, в політико-культурній царині, а також медіатизацією світової культури. Зазначені тренди ставлять під

сумнів усталені маркери самототожності класичної національно-державної моделі ідентичності XIX–XX ст. У цьому контексті запізніле формування української нації, з одного боку, ускладнюється, а з іншого — може набути нових можливостей для прискорення.

На наш погляд, не підлягає сумніву той факт, що контрарність моделей української ідентичності 1990–2010-х рр. (пострадянської та питомо української в її традиціоналістично-націоналістичному та європейському різновидах) унаслідок Революції Гідності та гібридної війни з РФ змінюється ієрархією позицій у більш-менш консенсусній моделі ідентичності, яку найчастіше визначають як «політичну» або «громадянську».

Науковий аналіз вітчизняної ідентичності не залишається переважно публіцистичним, як ще десятиліття тому, а стає дедалі науковішим. Певною мірою на роль підсумовуючого дослідження може претендувати монографія М. Степико «Українська ідентичність: феномен і засади формування» [8]. Актуальним виявляється підхід Л. Нагорної до української ідентичності як до вкрай «диверсифікованого» феномену, конгломерату етнічних, територіальних, професійних, гендерних, релігійних та інших ідентичностей [6]. Серед зарубіжних авторів відзначимо творчий доробок британського вченого Е. Вільсона, підсумований ним у праці «Українці: несподівана нація» [1]; канадського дослідника С. Єкельчика, який пов'язав процес становлення української нації з послідовно реалізованим від XIX ст. «національним проектом» [4], та діаспорного дослідника Р. Шпорлюка, котрий визначив націєтворення як один із рушіїв модернізації [12]. В історико-культурному контексті потребують переосмислення роздуми про прадавні джерела вітчизняної ідентичності та складні соціокультурні обставини її буття. У суто науковому сенсі лінгвістичні й етнографічні першоджерела з проблеми об'єктивно є дуже обмеженими, а археологічні — випадковими. Тому чим конкретнішими будуть гіпотези, тим спекулятивнішими вони виявлятимуться. Неможливо сподіватися, що твердження, наприклад, про «українську Батьківщину індоєвропейців» [7] набудуть серйозного резонансу. У найкращому разі подібні підходи можна розглядати як різновид стратегії «перепривласнення» новою парадигмою добре відомих фактів, імен чи подій.

Метою статті є ретроспективний розгляд української ідентичності. У методологічному плані передбачається виокремлення низки її історико-культурних моделей, кожна з яких відповідає певному часові та культурній епосі. Кожну з цих моделей можна порівняти з інваріантами, локалізованими в інших культурах, але недоцільно асоціювати із феноменом сучасної вітчизняної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Першою моделлю ідентичності населення України в її сучасних територіально-державних межах слід вважати поширену за добу первісності *етнокультурну*. Вона полягала в тому, що певні археологічні культури, які фіксувалися за особливостями матеріальної культури (як-от тип і оздоблення кераміки або жіночі прикраси), відігравали роль маркера належності до певної етнолінгвістичної спільноти. Останні, зрозуміло, надто складно співвідносити із сучасними мовними родинами чи етнічними утвореннями вищого рівня (народ або нація). Єдине, на наш погляд, що можна стверджувати напевне — входження значної частини первісного населення України за наявності великої кількості інших етномасивів до індоєвропейського мовно-культурного кола ще від часів його становлення. Унаслідок диференціації останнього (за найпоширенішою точкою зору від I тис. до н.е.) почала формуватися прадавня слов'янська спільнота.

Натомість доволі чітко фіксується спричинений природно-кліматичним зонуванням України на Ліс, Лісостеп і Степ поділ на культури землеробські та скотарські, який може слугувати одним із аргументів на користь доволі поширених в останні два століття різноманітних концепцій «межовості» української культури (М. Гоголь, М. Грушевський, О. Кульчицький, В. Янів, І. Мірчук, І. Лисяк-Рудницький, О. Прицак та ін.).

Другу модель ідентичності давнього населення України можна назвати *етнополітичною*. Її домінування збігається із ранньослов'янською добою кінця I тис. до н. е. — кінця I тис. н. е. Суть цієї моделі — провідним елементом ідентичності стає назва політичного утворення (венеди, анти та ін.), яка поширюється на всі етнічні спільноти, які входять до його складу. Показово, що за попередньої моделі подібні назви були екзоетнонімами, тобто давалися іншими народами, часто за випадковими ознаками (як-от назва скіфів походить від особливої круглої форми їх ритуальних чаш). Натомість за етнополітичної моделі переважають *автоетноніми*, які переймають і представники народів, котрі вважають себе більше «цивілізованими». Зміна моделей є цілком об'єктивною в рамках переходу від первісних кровно-родових до ранньокласових і протодержавних відносин. Переважання ж автоетнонімів, на нашу думку, засвідчує не тільки високий рівень нових племінних і

ранньодержавних об'єднань, але й глибину кризи пізньоантичних держав, передусім, Західної та Східної Римських імперій, з якими вони межували й постійно воювали.

Слід зауважити, що участь у таких об'єднаннях потребувала чималих економічних ресурсів, що гальмувало подальший соціально-економічний поступ. Наприклад, завдяки тисячолітній автохтонній традиції обробки металів удалося повністю задовольняти постійно зростаючі потреби у зброї. Ба більше, вже сармати (якщо пристати на їх хрестоматійні зображення у пізньоантичних пам'ятках) здійснили революцію у військовій справі, створивши чи не першу у світі озброєну довгими списами важку кінноту у захисних обладунках і вплинувши на розвиток військової справи римлян. Натомість, використання складних землеробських знарядь праці з металевими робочими частинами та перехід до прогресивних дво- та триплільної системи узвичаїлися на сучасних українських землях з останньої чверті I тис. н.е. [2, 106, 275]. Уже тоді регіон Східної Європи почав помітно відставати від Центральної та Західної Європи, де кельти, германці та інші народи самостійно сягнули рівня цивілізації ще на стині тисячоліть (доказ цьому — карбування власної монети від останніх століть до н. е.).

Утворення Київської Русі сприяло виникненню нової, назвемо її *релігійно-династичною*, моделі ідентичності. Ця модель відображала завершення цивілізаційної революції на теренах України, але зберігала відбиток трансформованого язичництва попередньої доби відповідно до добре дослідженої (Б. Рибаків) ситуації «двовірства» впродовж усієї історії єдиної давньоруської держави. Цей, модно кажучи, «гібридний» феномен зумовив нову для вітчизняної культури, але відому в культурах інших народів, зокрема євреїв, самоідентифікаційну форму — історіософію, де загальна історія людства впорядковується відповідно до уявлень про історико-культурну самотність певного народу. У давньоруській історіософії Київ оголошується, щоправда в доволі опосередкованій формі, «другим Єрусалимом». А генеалогія киеворуських князів в усіх творах давньоруської літератури (за винятком анонімного «Життя Ольги») починається саме з постаті хрестителя Русі — князя Володимира («Почнемь же, братіє, повѣсть сію отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря», як-от у «Слові о полку Ігоревім»). Згідно з власними спостереженнями автора, постать Рюрика як засновника киеворуської династії вперше згадується в «Московской повести о походе Ивана III Васильевича на Новгород» [5, 288, 296], а вивищення Кия припадає на XVII ст. (Густинський літопис). Його пов'язуємо із творенням уже ранньомодерної ідентифікаційної традиції, на противагу як польським, так і московським зазіханням на киеворуську «старовину».

Занепад Давньоруської держави як під впливом внутрішніх «регіонально-федералістичних» тенденцій, так і внаслідок зовнішніх завоювань у XIII–XV ст. призвів не до змін ідентифікаційної моделі, а лише до її модернізації. Місце Києва вже в Галицько-Волинському літопису початку XIII ст. заступає Галич. Концепція «Галич — другий Київ», яка в численних редакціях проіснувала до середини XX ст., завжди лише підтримувала відповідну історіософську традицію, а не намагалася створити повноцінну їй альтернативу. Проте її наявність доводила початок руйнації уніфікаційної за своєю суттю релігійно-династичної моделі, яка мала прискоритися в міру того, як диференціювалися мова, культура, господарське і політичне життя на території її поширення.

Ранньомодерна модель ідентичності XVI–XVIII ст. пов'язана із формуванням концептуалізованої І. Валлерстайном західної економічної системи. У цій системі Україні було відведено роль напівпериферійного постачальника продуктів харчування та сировини для економічного «ядра», яке вже почало спеціалізуватися на мануфактурному виробництві. Оскільки цей обмін, хоча й був доволі нееквівалентним, здійснювався на більш-менш ринкових умовах, він стимулював бурхливе економічне піднесення, колонізацію Дикого поля й, нарешті, створення спеціалізованої прикордонної організації — козацтва. Після здобуття в загальноєвропейських війнах позитивного іміджу та належних матеріальних ресурсів, яке збіглося зі сходженням з політичної арени старої, ще князівсько-боярської еліти, козацтво очолило боротьбу мешканців підвладних Польсько-Литовській державі українських земель, котрі становили 28% від загальної чисельності її населення, [9, 79] за власні релігійно-економіко-політичні права. Успіхи цієї боротьби в XVII–XVIII ст. спричинили перехід від вимог «вольностей» у рамках феодалного імунітету («проч самого кроля, не маєте пана. Од вшеляких податков і судов вольними») до обґрунтування найповніше поданої в «Історії русів» державної самостійності Гетьманщини в рамках тогочасної концепції «військо-народу-держави». Легітимність останньої, на відміну від традиції «божественного права», забезпечується «силою меча» і завдячує лише природній войовничості її населення. Навпаки, належність до (козацького) війська стає провідним критерієм і соціальної, і політичної самототожності.

Дуже помітним є розрив нової моделі із попередньою ідентифікаційною основою. Представники конструктивістських теорій нації та націоналізму правомірно пояснюють цей феномен переходом до індустріального суспільства. З культурологічної точки зору, слід говорити про революцію Нового часу, одним із проявів якої був процес секуляризації. Так, Київ, який до кінця XVII ст. уявлявся як «Богоспасаемый Преславный и Первоначальный всея России Царственный Град Кыевъ» («Синопис»), розташований на асоційованих із Єрусалимом «горах», зрештою перетворився на індустріальний мегаполіс, провідними «місцями пам'яті» якого стали пласкі, штучно впорядковані, поверхні Хрещатика і Майдану.

Вітчизняні фахівці (В. Горський, М. Попович) підтверджують відомий ще Т. Зінківському й І. Франку зв'язок між формуванням *класичної національно-культурної ідентичності* та світовим визвольним рухом, який у багатьох європейських країнах набув не так соціального, як національного спрямування, а також указують на зв'язок цього процесу із заміною військово-адміністративної еліти інтелектуальною. Формування нової моделі ідентичності відбувалося в логіці концептуалізованого М. Грохом трьохетапного процесу (етнографічна-академічна-політична стадія), а в змістовному плані класична українська ідентичність відбивала, передусім, найпоширеніші на той час примордіалістські уявлення (підсумовані в працях Е. Сміта). Відтак, її можна звести до уявлень про свободолюбний і войовничий народ, котрий із прадавніх часів (перших століть нової ери) мав власну державу. Саме її прагне відновити національно-визвольний рух і саме їй належить назва Україна як синонім старішого історичного імені Русь, яке неправомірно «в часи політичного й культурного упадку було присвоєне великоросійським народом» [3, 11]. Важливо зазначити, що поширення цієї, до того маловживаної, але активно популяризованої у творах Т. Шевченка назви, засвідчувало розширення територіально-географічних кордонів вітчизняної ідентичності. Цей процес відбувався завдяки інтеграції її східної, «малоросійської», та західної, «русинської», версій. Ба більше, він відобразив межі етнічного розселення українців наприкінці XIX — на початку XX ст., ширші за сучасні адміністративні кордони держави Україна («Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ», за М. Міхновським).

Нетворчо запозичені «українознавчим бумом» 1990–2000-х рр., ці погляди дотепер складають найуживаніші просторово-часові рамки української культурної традиції, навколо якої, свідчать матеріали соціологічних досліджень останніх років [10, 10], відбувається консолідація різних рівнів політичної ідентичності україномовних, російськомовних і двомовних українців. Натомість стереотипні елементи такої ідентифікаційної моделі, наприклад, уявлення про притаманну українцям «войовничість», часто суперечать військово-політичним реаліям гібридної війни з РФ.

Провідною для XX ст. стала *модель подвійної ідентичності*, яка існувала у двох формах — української радянської ідентичності та подвійної ідентичності українців діаспори. Українська радянська ідентичність (радянського громадянина української національності) була сформована в Радянському Союзі в 1920–1980-і рр. Її політико-юридичним підмурівком став факт трансформації Української народної республіки в Українську Радянську Республіку, співзасновницю Радянського Союзу. Згідно із Союзним договором 1922 року, Конституцій СРСР 1924, 1929, 1936, 1977 років, Українська СРР увійшла до складу Союзу як суверенна договірна держава, обмежена лише повноваженнями, переданими до відання СРСР. Соціокультурним базисом української радянської ідентичності стали урбанізація та формування особливої міської культури у 1930–1950-і рр. Через приток селян-українців у містах нарешті постали українські більшості, остаточно сформувалася інтелігенція як політична та культурна еліта. Однак лише відносна її меншість стала ядром духовної опозиції в Україні. Більшість української інтелігенції, так само як й інтелігенції інших союзних республік, відігравали роль носіїв і ретрансляторів саме радянської культурної ідентичності. Найкраще її образ змалював Микола Куліш у п'єсі «Міна Мазайло». Утім, ця не надто принадна, як тепер уявляється, позиція мала об'єктивні підстави. Передусім, формально від часів СРСР вшановувалася влада інтелігенції над Україною. У цьому легко пересвідчитись на прикладі постатей, зображених на банкнотах найбільших номіналів. І на практиці реально діяв квотний принцип «національних кадрів» щодо всіх сфер діяльності. Нарешті, у Радянському Союзі не було такої жорсткої соціальної піраміди та кричущої матеріальної нерівності, як у царській Росії, тому комуністичну владу більшість населення сприймало прихильно.

У культурному сенсі зміст української радянської ідентичності зводився до утвердження масової радянської культури на основі російської, тоді як українська культура мала розвиватися у формі нижчої, народної, культури. Це явище дістало назву «шароварництво». Політика провінціалізації української культури формувала в українців комплекс національно-культурної меншвартості, т. зв. «малоросійство» (Є. Маланюк). На нашу думку, точніше сказати, що усі 70

років існування Радянської влади в Україні пройшли у зміні хвиль національно-культурних «відлиг» русифікаційними компаніями. Їх алгоритм нам уявляється цілком залежним від зовнішньої та внутрішньої кон'юнктури. Укорінений він був не тільки у свідомості московського «Центру», але й у переважанні у 1900–1970-х рр. у більшості багатонаціональних держав світу асиміляційних теорій і практик «плавильного казана».

Явище подвійної ідентичності українців діаспори унаочнилося в останній чверті ХХ ст. у представників третьої її хвилі. Її зміст найповніше було проаналізовано у збірці есе Б. Цимбалістого. Ті, хто народилися на чужині, страждають від неповноцінності власної ідентичності. Вони *вже* відчуженні від «старої» ідентичності своїх батьків, але *ще* не набули остаточно повноцінної ідентичності в новій Батьківщині, в новій культурі. Відтак, Америка є «фізичною батьківщиною», тобто країною їх народження, до якої вони емоційно прив'язані. Рівночасно Україна може залишатися духовою батьківщиною, з якою вони почуватимуться пов'язаними походженням, долею, духовим спорідненням [11, 26].

У добу мультикультуралізму модель подвійної ідентичності здатна ефективно функціонувати, забезпечуючи як життєвий поступ тих діаспорних українців, які вирішили у 2010-і рр. взяти участь у реформуванні України, так і поступ самих реформ. Утім, у перспективі завершення формування більш-менш гомогенної української політичної нації подвійна ідентичність українців Радянського Союзу та діаспори виявилась, у кращому разі, фактором збереження здобутків національно-визвольної боротьби ХІХ–ХХ ст., у гіршому — демобілізуючим, диференціюючим чинником щодо і без того не надто цілісної ідентичності.

Сучасна українська ідентичність є дуже різномірною. На наш погляд, вона значно помітніше відображає багатоукладність української культури, аніж її національно-етнічну структуру, причому у *перевернутому* виді. По суті, прогрес в усіх сферах життя країни та її обороноздатність забезпечує відносна більшість українців (до 50%), які є носіями фактичної, мовно-культурної ідентичності. Цей ідентифікаційний рівень тісно пов'язаний із донині панівним, модерним (індустріальним) сегментом. Його репрезентантів достатньо, наприклад, щоб зняти питання двомовності, але недостатньо, щоби забезпечити домінування української мови та культури в медійному, освітньо-культурному, розважальному просторі та побуті.

Натомість, 90% формально-політична ідентичність (кількість мешканців України, котрі вважають себе українцями) або 70% громадянсько-політична (кількість тих, хто обрав би Україну своєю Батьківщиною та засвідчив належність до української культурної традиції) пов'язані із постмодерним прошарком. Вона базується не стільки на сталому соціально-економічному укладі, скільки на комунікативних зв'язках у відносно компактному територіальному середовищі, активності невеликої кількості громадянських активістів як представників середнього класу, проукраїнськості інформаційної політики всіх провідних медіа (попри їх олігархічну власність), а також ресурсній та організаційній слабкості можливих альтернатив — «російської», «радянської», «європейської». Її прийнятність для абсолютної більшості сучасних українців — у розумінні ними необхідності збереження держави України як найзначущого стабілізуючого фактора особистісного благополуччя. Тому на окупованих територіях швидка ерозія української ідентичності є неминучою.

При цьому найпринагідніша в ситуації гібридної війни 25% реальна ідентичність, основана на готовності захищати Україну зі зброєю в руках і публічно демонструвати свою самототожність в етнонашарених символах, укорінена в домодерних пластах української культури. Вона в соціокультурних процесах 2013/2014–2017 рр. відіграє подвійну роль. З одного боку, саме регіони з найвищими показниками архаїчної — локальної ідентичності (Донбас і Одеська область) постали осередками сепаратизму, а прихильники радикальних політичних сил і організацій активно не сприймають необхідних для подальшого поступу країни інновацій (від ЛГБТ-рівності до заборони продажу землі). З іншого боку, саме носії реальної ідентичності найактивніше беруть участь у збройному та незбройному опорі агресорові, таким чином стверджуючи малоприйнятну для більшості громадян України вищість державних інтересів над індивідуальними. На загал, саме на зміцнення цього рівня ідентичності спрямована політика децентралізації.

Висновки. Отже, історія української культури — історія зміни різних моделей ідентичності (етнокультурна, етнополітична, релігійно-династична, ранньомодерна, класична, модель подвійної ідентичності українців як у Радянському Союзі, так і в діаспорі). В історико-культурній ретроспективі найпомітнішим є зв'язок сучасної української ідентичності лише з тими моделями, які поширюються від раннього Нового часу. Спадкоємність з іншими моделями можна зафіксувати на рівні певних культурних архетипів. Модель сучасної вітчизняної ідентичності є *перевернутим віддзеркаленням* багатоукладності української культури. У ній найвищий рівень формально-політичної та громадянсько-політичної ідентичності пов'язаний із найвужчим, постмодерним,

сегментом, що є однією з причин її дотеперішньої неусталеності. Прогрес реформ та обороноздатність забезпечують лише відносна більшість українців, які пов'язані із донині панівним, модерним (індустріальним) сегментом. Тому подальші дослідження української ідентичності мають здійснюватися не через спроби її задавлення, а через осмислення (пост)модерних засобів її «зшивання» з урахуванням нових, культурологічно орієнтованих, підходів.

Література

1. Вілсон Е. Українці: несподівана нація = The Ukrainians Unexpected Nation / Ендрю Вілсон ; пер. Н. Гончаренко, О. Грищенко . — Київ: К.І.С., 2004 . — 551 с.
2. Горбаненко С. А. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н.е. – I тис. н.е) / С. А. Горбаненко, Г. О. Пашкевич. — Київ: Академперіодика, 2010. — 316 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. Т. 1 : До початку XI віка / М. С. Грушевський. — Київ: Наук. думка, 1991. — 736 с.
4. Єкельчик С. Історія України. Становлення модерної нації / С. Єкельчик ; авториз. пер. з англ. А. Цимбал. — Київ: Laurus, 2011. — 376 с.
5. Московская повесть о походе Ивана III Васильевича на Новгород // Библиотека литературы Древней Руси : в 20 т. / ред. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. — Санкт-Петербург: Наука, 2000. — Т. 7 : Вторая половина XV века. — С. 286–311.
6. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. Н. Нагорна. — Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. — 272 с.
7. Рассоха И.Н. Украинская прародина индоевропейцев / И. Н. Рассоха. — Харьков: ХНАМГ, 2007. — 392 с.
8. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. — Київ: НІСД, 2011. — 336 с.
9. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю. Шевчук. — Київ: Либідь, 1991. — 512 с.
10. Центр Разумкова. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf. — 104 с.
11. Цимбалістий Б. Проблема ідентичності: Україна чи Америка / Богдан Цимбалістий. — Чикаго: Укр. Публіцист.-Наук. Ін-т, 1974. — 56 с.
12. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна–Росія–Польща/ Роман Шпорлюк ; [пер. з англ.]. — Київ: Дух і Літера, 2013. — 552 с.

References

1. Wilson, E. (2004). The Ukrainians are Unexpected Nation. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
2. Gorbanenko, S. A. & Pachkevich, G.O. (2010). Agriculture of Ancient Slavs (the end of the I mill. BC — I mill. AC). Kyiv: Academkniga [in Ukrainian].
3. Grushevsky, M. S. (1991). History of Ukraine-Russ: in 11 volumes 12 books. Volume I: By the Beginning of the XI Century. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Yekelchuk, S. (2011). History of Ukraine. The Formation of a Modern Nation. Kyiv: Laurus [in Ukrainian].
5. Moscow Novel About the Campaign of Ivan III Vasilievich to Novgorod (2000). D. S. Likhachev, L. A. Dmitrieva, A. A. Alekseeva, N. V. Poynorko (Eds). Library of the Ancient Russia literature in 20 volumes. Volume 7: The Second Half of the XV Century. (pp. 286–311). St. Petersburg: Nauka [in Russian].
6. Nagorna, L. P. (2011). Socio-Cultural Identity: Traces of Value Differences. Kyiv: I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
7. Rassokha, I. N. (2007). Ukrainian Prominent Indo-Europeans. Kharkov: KSAME [in Ukrainian].
8. Stepiko, M. T. (2011). Ukrainian Identity: the Phenomenon and Principles of Formation. Kyiv: NISS [in Ukrainian].
9. Subtelny, O. (1991). Ukraine. History. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
10. Razumkov Centre. (2016). Identity of Ukrainian Citizens in the New Conditions: State, Trends, Regional Peculiarities. Retrieved from www.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf [in Ukrainian]
11. Tsimbalysty, B. (1974). Identity Problem: Ukraine or America. Chicago: Ucr. Publicist.-Science. Intitute [in Ukrainian].
12. Szporluk, R. (2013). Formation of Modern Nations: Ukraine-Russia-Poland. Kyiv: Dukh and Litera [in Ukrainian].